

Kozmács István (Szeged)

**Az -*šk*- igei marker alakja az egyes udmurt
nyelvjárás csoportokban**

0. A leíró udmurt nyelvtanok két, eltérő funkciójú *-šk-* markert ismernek. A morféma egyrészt a jelen idejű finit igealakokban a jelen idő jele, másrészt a hagyományos grammatikák által reflexívnek nevezett igenem képzője. Mivel a morfémának ilyen kettős szerepe van, s továbbá mert a reflexív igeiken kívül más, nem reflexív igeeket is képez (hagyományosan álvisszahatónak és passzívnek nevezik őket, máshol inchoatívnak stb., e nem-reflexív igeék részletes vizsgálata még nem történt meg), az egyértelműség kedvéért képző, illetve időjel markerként fogom nevezni a továbbiakban.

Az udmurt nyelvjárásokkal foglalkozó összefoglaló jellegű művek [Kelmakov, Saarinen 1994; Kelmakov 1998] a nyelvjárások elkülönítésére alkalmas jelenségek között nem említik ezt a markert, bár felforakoztatják az alakváltozatokat.

Csúcs Sándor kresztomátiájában az egyes nyelvjárás csoportokat megkülönböztető jegyek között megemlíti, hogy a visszaható igék képzője az északi nyelvjárás csoportban *-sk-*, a déliben *-(i)šk-*: *É kuts-kijnj ~ D kutiškijnj* 'elkezd, hozzáfog' [Csúcs 1990: 14]. Később megjegyzi, hogy a középső nyelvjárásokat jól elkülöníti a szomszédos nyelvjárásoktól egy, az igék jelen idejű alakjait érintő jellegzetes jelenség, "a hosszabb igealakok megrövidülése, oly módon, hogy egy szótag kiesik a szó közepéről: köz. *mjnko ~ É mjniško ~ D miniško, ... todko ~ todiško*. Ez a rövidülés a visszaható igékben is lejátszódott, tehát itt *kutkijnj* 'kezd' alak van, vö. *É kutskijnj ~ D kutiškijnj*" [Csúcs 1990: 17].

Célom, hogy bemutassam az *-šk-* marker variánsait, és megállapítsam, hogy a változatok valóban mutatnak-e valamilyen tendenciát, azaz hozzájárulhat-e a marker a nyelvjárások elkülönítésére.

Az udmurtban az igéket hagyományosan két csoportba sorolják a többeli magánhangzó alapján: *-i-* tövű és *-a-* tövű igékről szokás beszélni. Mivel a marker hangtani változatai elsősorban az *-i-* tövű igéken jelennek meg, ezért ezek tárgyalásával kezdem.

1. Az *-i-* tövű igék

1.1. Az *-šk-* igeképző

Kelmakov, Saarinen [1994] az *-šk-* marker következő változatait sorolja fel, megjegyezve, hogy ezek a változatok azokban az esetekben jelennek meg, ha az ige töve *-ti-* (ezzel megegyezően [Kelmakov 1998: 140–142]).

Alapalak	Új forma	Példa	Hol
t + išk	> tišk	<i>djšetiške</i>	= csak buj-tanip, tatisli
	> šk	<i>djšeske</i>	= dél (kukm., alnaš egyes részei)
	> ék	<i>djšéčke</i>	= dél (kirikmasz, grahov) észak déli részen (felső-csepca)
	> sk	<i>djšeske</i>	= középső (malaja purga, vavozs,)
	> tk ~ kk	<i>djšetke</i>	= közép (sarkan, Uva, Selta, Zavjalovo)
	> tsk	<i>djšetske</i>	= észak

Az általam feldolgozott nyelvjárási szövegekben a Kelmakov által említettek mellett az alábbi előfordulásokat lehetett megtalálni:

Alapalak	Új forma	Példa	Hol
t + išk	> tišk	<i>djšetiške</i>	= perif (buj-tanip, tatisli, krasznouf, bavli)

			beszermán dél (kirikmasz. bemizs) középső (sarkan)
	> šk	<i>djšeške</i>	= perif (bavli, kukm) dél (grah, kirikmasz)
	> ék	<i>djšečke</i>	= perif (buj-tanip, krasznouf) dél (grah, kirikmasz)
	> sk	<i>djšeske</i>	= észak (alsó-csepca. felső-csepca) középső (alsó-nilga. közép-déli, uva- vavozs, sarkan)
	> tk ~ kk	<i>djšetke</i>	= észak (felső-csepca Kelmakov 1998: 187) közép dél (grahov)
	> tsk	<i>djšetske</i>	= észak középső (sarkan, uva-vavozs, alsó-nil- ga)

A megvizsgált anyagban a felsorolt hat eseten kívül a következő változatokkal is találkozhatunk:

Alap- alak	Új forma	Példa	Hol
t + íšk	> ck	<i>djšetiške</i>	= déli (közép-déli. mamadis/Munkácsi) észak (felső-csepcai)
	> tck	<i>djšetcke</i>	= délj (közép-déli) észak (felső-csepcai)
	> ték	<i>djšetéke</i>	= középső (mamadis/Munkácsi)
l/rt+šk	> l/rčík	<i>mjkirčíki</i>	= beszermán
žt+šk	> ék	<i>gočkijnj (> gož-tišk-</i>	= középső (uva-vavozs)
C + šk	> Ck	<i>kižko (> ki- žiško</i>	= perif (bavli)
	> ék	<i>dačkom</i>	= észak (felső-csepca) középső (alsó-nilga)

1.1.1 Az *-šk-* képző megoszlása a nyelvjárásokban (*-ti-* tövű igé-
ken)

A. Van palatális elem

A.1. *-íšk-* alapforma (*-tišk-*): a perifériális nyelvjárásokban, ott is
a baskortosztáni (a Kámán-túli) nyelvjárásokban és a krasznoufim-

szkiban, továbbá két déli nyelvjárásban (kirikmasz és bemizs) és a beszermánban. Itt egy sajtáságos alak is található: *-síjk-* (és változata: *-číjk-*). A középső nyelvjárások közül a sarkani nyelvjárásban is az *-ísk-* alapforma található.

A.2. tövégi zárhang nélküli, magánhangzó kieséses forma:

A.2.i. a zárelem kiesik: *-śk-* (bavli és kirikmaszi)

A.2.ii. a tövégi zárelem asszimilálódik: *-čík-* (perif./buj-tanip, krasznouf., dél/grahovi, kirikmaszi).

B. Nincs palatális elem

B.1. csak a palatalizáltság tűnik el: *-tsk-* (észak, középső/sarkan, uva-vavozs, alsó-nilga)

B.2. mássalhangzó kiesés

B.2.i. az eredeti palatális hiányzik: *-tk-* (középső, dél/grahov)

B.2.ii. a tövégi zárelem hiányzik: *-sk-* (észak/felső-csepca, középső/alsó-nilga, uva-vavozs, sarkan, déli/közép-déli), esetleg összeolvadás történik: *-ck-* (észak/felső-csepcai, déli/közép-déli).

Összefoglalóan megállapítható tehát, hogy a periférikus és déli nyelvjárások megőrizték az *-śk-* képzőmarker eredeti palatális mássalhangzóelemét, az északi és a középső nyelvjáráscsoportban a marker depalatalizálódott. A középső nyelvjárásokban ez a depalatalizálódott spiráns is kiesett.

Ezt a szabályos megoszlást keresztezi a középső nyelvjárások közül a bemizsi (Kiznyer járás) és a sarkani, amelyekben a várható depalatalizált formák mellett palatalizált alakokat is találunk: sark. *vor-diśkim* 'születtünk' [Kelmakov 1981: 180] (de: *vorkki* (> *vordki*) 'születtem' [Kelmakov 1981: 222]), bem. *mijkirtiśkiz* 'meghajolt' [Zaguljajeva 1982: 20], bem. *śontiśki* 'hadonászott' [Zaguljajeva 1982: 22], sark. *maćkem* 'mesélt' [Kelmakov 1982: 242]. Az utóbbi esetben az alak jól magyarázható, mert a *mad'ini* 'mesél' ige palatális többeli mássalhangzója érthetővé teszi a marker nem várható alakját.

A déli nyelvjárások közül a közép-déli mutat kettősséget: *vordiśkem*, de: *vorskem*, *vor'skem*, *vor'ckem* 'született', *kuskem* (< *kutiśkem*) 'kezdet'. Az ismertett adatok egy faluból valók. Arhipov elemzése szerint a középső-déli nyelvjárásban hat tájszólást lehet elkülöníteni, s ezek közül a legészakibb (más szóval a középső nyelvjárási területekhez legközelebb eső) három tájszólásban nincsen a markernek palatális mássalhangzót tartalmazó alakváltozata (Picsasz-menti, Agrizka-menti, Bobja-menti tájszólások: *beričkini* ~ *beričkijni* 'visszafordul', *kutkija* ~ *kuckija* ~ *kuskija* 'elkezdve', *vosškil'am* (< *voštiškil'am*) 'váltakoztak' [Arhipov 1978: 4]. Arhipov meg is állapítja, hogy ezek

mintegy átmenetet képeznek a déli és az uva-vavozsi, valamint az Izsmenti (középső) nyelvjárások felé.

Nem várt alakot találunk az északi felső-csepcai nyelvjárásban is. Az ebben a dialektusban felbukkanó palatalizált mássalhangzós alak két esetben fordul elő. Az egyik esetben a lit. *dašaškinj* 'készül' ige nyelvjárás alakja *daćkinj* (hasonlóképpen a középső nyelvjárásba tartozó alsó-nilgai esetében). Ez az ige azonban nem tartozik a *-tj-* végű igék csoportjába. Kelmakov Alasejeva [1982: 92] alapján azt mondja, hogy *-tj-* tövű ige esetében is megtalálhatjuk *-ćk-* (*kućkin* 'elkezd') alakban a markert [Kelmakov, Saarinen 1994: 123; Kelmakov 1998: 141]. Alasejeva írásában valóban azt találjuk e nyelvjárás fonetikai sajátosságait bemutató részben, hogy: "5. частое употребление *ц и ч* в глаголах...: *кучкын* (лит. *кутскыны*)".

Nem zárva ki annak lehetőségét, hogy ebben a nyelvjárásban az adott fonetikai helyzetben lehet palatalizált elemet tartalmazó marker (az általam átnézett szövegekből nem bukkant elő), ennek az adatnak a hitelességét erőteljesen megkérdőjelezi az, hogy Alasejeva cikkében ugyanezen 5. pontban más esetekben olyankor *c* hangot találunk a felső-csepcaiban, amikor az irodalmi nyelvi alakban *-tć-*, más nyelvjárásokban *-ts-* hangkapcsolat van: *kjćj* ~ glaz. *kjtsj* ~ fcs. *kjccj*. További kételyeket ébreszthet a *kućkin* hitelessége iránt, hogy ugyancsak ebben a pontban az irod. *jetskinj* 'hozzáér' felső-csepcai változata: *jěckin*. A *kutskinj*-vel teljesen azonos fonetikai helyzet ellenére itt sem *-ć-*t, hanem *c*-t találunk (*jetskinj* < *jetiškinj*, *kutskinj* < *kutiškinj*)

Az egyéb sajátos alakok (*-tck-*, *-tćk-*) esetében – különösen Munkácsi adatainál – előfordulhatott téves lejegyzés, de ha a lejegyzések pontosak, az alakok akkor sem ellentétesek az általános tendenciával, csupán az affrikáták a zárhanggal való együttes szereplése tűnhet sajátosnak. A középső (uva-vavozs) *goćkinj* > *gozštiškinj*, perif. (bavli) *kićkinj* > *kižiškinj* esetében a példák elenyésző száma nem ad lehetőséget általánosító megállapítás levonására.

1.2 Az *-šć-* időjel

Kelmakov az időjel marker következő változatait sorolja fel [Kelmakov, Saarinen 1994: 130–132; Kelmakov 1998: 148]:

Alapalak	Új forma	Példa	Hol
-Xjšk-	> tišk-	<i>todiško</i>	észak: alsó-csepca
<i>todiško</i>	> -Xsk-	<i>todsko</i>	észak: Glazov, Djobi, Juszki néhány déli (malopurg.) és középső (vavozs)

> -Xšik-	<i>todšiko</i>	beszermán
> -šk-	<i>toško</i>	déli: egyesekben perif.: kukmor, sosma
> -k-	<i>todko</i>	sok középső: pl. Uva, Kilmez, Izs, Vavozs

Kelmakov szerint a X-szel jelzett hang(kapcsolat) lehet magában álló mássalhangzó, vagy szonorikus hang (általában *r ~ l*) és egy felpattanó zárhang által alkotott mássalhangzókapcsolat. Ha más hangkapcsolat van a jelen idő jele előtt, akkor nem történik semmilyen változás: *koškiško* 'elmegek'.

Az általam feldolgozott szövegek adatai:

Alapalak	Új forma	Példa	Hol
Xjšk-	> -Xišk-	<i>todiškom</i>	beszermán perif.: bavli, buj-tanip, kukm [váltakozik: <i>toško</i> alakkal], tatisli déli: grahovi, kirikmaszi, közép-déli, bemizs észak: felső-csepca, alsó-csepca középső: Uva, Jaksur, sarkan, alsó-nilga
	> -šk-	<i>toškom</i>	perif.: krasznouf., kukmor, sosma déli: grahoviközépső: Sarkan
	> -sk-	<i>toskom</i>	dél: közép-déli (Szr. Juri)
	> -k-	<i>todkom</i>	középső: mindenhol déli: közép-déli (<i>škom</i>)
	> -Csk-	<i>todskom</i>	észak: glazov, alsó-csepca, felső-csepca középső: Sarkan
	> -ck-	<i>tockom</i>	észak: felső-csepca
	> -čk-	<i>mačkom</i>	középső: Sarkan

1.2.1. A marker nyelvjárási megoszlása időjelként a következő:

A. Van palatális elem

A.1. *-išk-* alapforma a teljes tőhöz a déli, perifériális nyelvjárásokban (kivéve sosmai és krasznoufimszki) és a beszermánban. Az északi nyelvjárás-csoport-hoz tartozó alsó-csepcai nyelvjárásban ez az uralkodó alak. Az egyéb változatok mellett az alapforma valójában *minden* nyelvjárásban megtalálható.

A.2. *-šk-* formában tövégi zárhang nélkül a periférikus nyelvjárásokban (sosmai, krasznoufimszki, valamint a kukmoriban), a déli (grahovi) és a középső (sarkani) nyelvjárásban található.

B. Nincs palatális elem

B.1. csak a palatalizáltság tűnik el: *-sk-* (az északi nyelvjárásban; az alsó-csepecaiban csak a legterheltebb szavak esetében, pl. *todsko* 'tudom'), esetleg összeolvadás történik: *-ck-* (felső-csepecai). Más nyelvjárások közül csak a sarkaniban (középső).

B.2. az eredeti palatális tűnik el: *-k-* (a középső nyelvjárásban, a déli nyelvjárások közül csak a közép-délben, ott is azokban amelyek átmenetet képeznek más jelenségek alapján is a középső nyelvjárásokhoz).

A nyelvjárások közül az északi nyelvjárás csoportba tartozó alsó-csepecai mutatja a legerősebb ellentmondást: a marker igeképzőként szabályosan megfelel a tendenciának (*-sk-*), időjelként viszont határozottan ellene mond (*-isk-*). Magyarázatot adni nem tudok. Az egyik adatközlő szerint az itteni udmurtok nem helyben lakók, hanem ideköltözők: *kjk no šu ar talés waš ňi tatsj mi ljkémjn* 'két száz évvel ezelőtt jöttünk ide' [Tepljasina 1970: 193]. A probléma megoldása nem jelen munka feladata.

Összefoglalva tehát elmondható, hogy az *-sk-* marker időjelként az igeképzőhöz hasonló megoszlást mutat. A képzővel szemben azonban sokkal jobban elterjedt az eredeti alak (tulajdonképpen minden nyelvjárásban megtaláljuk).

A periférikus nyelvjárások és a déliek közül a grahovi az egyetlen, amelyben nem jelenik meg a depalatalizált forma. Minden más nyelvjárásban egymás mellett él palatalizált és depalatalizált változat. A szövegek között olyat is találhatunk, amelyben ugyanaz az adatközlő, ugyanabban a szövegben, ugyanabban a szóban is hol a palatalizált, hol a depalatalizált változatot használja.

Az északi nyelvjárásokban a palatalizált forma mellett a teljesebb *-sk-* változatot találjuk, a középsőben a leegyszerűsödött *-k-* alakot (a sarkani nyelvjárásból adatolt *mačkom* esetében a *-č-* megjelenését a többeli *-d'-* magyarázza: *mačkom* < *mad'iskom* 'meséljük').

Azt nem tudjuk megmondani a források alapján, hogy mikor melyik alakot választják a beszélők a palatalizált–nem palatalizált változatok közül. Az azonban bizonyos, hogy az irodalmi nyelvet beszélők számára, az A.1. (*-Xis,k-*)változattól eltérő alakok stigmatizáltak. Ez a szociolingvisztikai változó megérdemelné a kutatást.

2 Az *-a-* tövű igék

Az *-sk-* marker sem igeképzőként, sem időjelként nem változtatja alakját az *-a-* tövű igék esetében. Minden nyelvjárásban a következő alakokat találjuk: *veraškijnj* 'beszélget', *l'ukaškijnj* 'elválík' stb.

A jelen idejű finit igealakok esetében is ugyanez a helyzet: *ve-raško* 'mondom', *l'ukaško* 'elválok'.

A közép-déli nyelvjárásban, ahol egyes igeképzők előtt kiesik az többeli *-j-* magánhangzó (*tubni* 'felmászni', *minni* 'menni', *minsa* 'menve'), a jelenség érinti az *-a-* tövű igéket is: *kilziškini*: *kilzišsa* < *kilziškisa* ~ *veraškini*: *verašsa* < *veraškisa*.

Az északi nyelvjárás csoport felső-csepcai nyelvjárásában és a középső nyelvjárás csoport alsó-nilgai nyelvjárásából adatolt *-a-* tövű ige esetében a marker *-čk-* alakváltozata: *dačkom* (~ irod. *dašaškom*) forma. Ezekben a nyelvjárásokban az *i* tövű igék esetében depalatalizált *-sk-* alakú markerrel találkozunk, az inetimológikus affrikáta megjelenését még analógia sem indokolja.

3. Megállapíthatjuk tehát, hogy a képzőmarker alkalmas a főbb nyelvjárás csoportok elkülönítésére, míg az időjelmarker kevésbé. Ez az elem azonban alkalmas lenne szociolingvisztikai vizsgálatra, mert az irodalmi nyelv stigmatizálja a szabályosnak tartott alaktól (*-išk-*) eltérő változatokat.

IRODALOM

Arhipov 1978 – *Архипов Г. А.* Морфологические особенности среднеюжного диалекта удмуртского языка I // О диалектах и говорах южноудмуртского наречия: Сб. статей и материалов / НИИ при Сов. Мин. Удм. АССР. Ижевск, 1978. С. 3–46.

Csúcs Sándor. Chrestomathia votjacija. Budapest, 1990.

Kelmakov 1998 – *Кельмаков В. К.* Краткий курс удмуртской диалектологии: Введение. Фонетика. Морфология. Диалектные тексты. Библиография. Ижевск: Изд-во Удм. ун-та, 1998. 386 с.

Kelmakov, Saarinen – *Kel'makov V., Saarinen S.* Udmurtin murteet. Turku-Izševsk, 1994.

A FELDOLGOZOTT SZÖVEGEK LELŐHELYEI

Алашеева А. А. Верхнечепецкие говоры I // Образцы речи удмуртского языка / НИИ при Сов. Мин. Удм. АССР. Ижевск, 1982. С. 91–105.

Архипов Г. А. Среднеюринский говор I // Материалы по удмуртской диалектологии: Образцы речи / НИИ при Сов. Мин. Удм. АССР. Ижевск, 1981. С. 5–44.

Архипов Г. А. Среднеюринский говор II // Образцы речи удмуртского языка / НИИ при Сов. Мин. Удм. АССР. Ижевск, 1982. С. 28–59.

Атаманов М. Г. Граховские говоры южноудмуртского наречия // Материалы по удмуртской диалектологии: Образцы речи / НИИ при Сов. Мин. Удм. АССР. Ижевск, 1981. С. 45–96.

Атаманов М. Г. Образцы речи сибирских удмуртов // Образцы речи удмуртского языка / НИИ при Сов. Мин. Удм. АССР. Ижевск, 1982. С. 131–153.

Гильмаев А. В. Татышлинский диалект I // Материалы по удмуртской диалектологии: Образцы речи / НИИ при Сов. Мин. Удм. АССР. Ижевск, 1981. С. 97–102.

Гильмаев А. В. Татышлинский диалект II // Образцы речи удмуртского языка / НИИ при Сов. Мин. Удм. АССР. Ижевск, 1982. С. 167–170.

Загуляева Б. Ш. Прикильмезские говоры // Материалы по удмуртской диалектологии: Образцы речи / НИИ при Сов. Мин. Удм. АССР. Ижевск, 1981. С. 103–125.

Загуляева Б. Ш. Говоры дд. Муважи и Чумали // Материалы по удмуртской диалектологии: Образцы речи / НИИ при Сов. Мин. Удм. АССР. Ижевск, 1981. С. 126–136.

Загуляева Б. Ш. Говоры удмуртов Кизнерского района I // Образцы речи удмуртского языка / НИИ при Сов. Мин. Удм. АССР. Ижевск, 1982. С. 5–27.

Зверева Л. Е. Говоры Увинского и Вавожского районов // Образцы речи удмуртского языка / НИИ при Сов. Мин. Удм. АССР. Ижевск, 1982. С. 60–72.

Каракулов Б. И. Говор села Юски // Образцы речи удмуртского языка / НИИ при Сов. Мин. Удм. АССР. Ижевск, 1982. С. 106–115.

Кельмаков В. К. Краткая характеристика кырыкмасских говоров южноудмуртского наречия II: Образцы речи // О диалектах и говорах южноудмуртского наречия: Сб. статей и материалов / НИИ при Сов. Мин. Удм. АССР. Ижевск, 1978. С. 65–85.

Кельмаков В. К. Кырыкмасские говоры III // Материалы по удмуртской диалектологии: Образцы речи / НИИ при Сов. Мин. Удм. АССР. Ижевск, 1981. С. 137–148.

Кельмаков В. К. Образцы удмуртской речи: Северное наречие и срединные говоры / Науч. ред. М. Г. Атаманов. Ижевск: Удмуртия, 1981. 299 с.

Кельмаков В. К. Образцы удмуртской речи 2: Срединные говоры / АН СССР. УрО. Удм. ин-т ИЯЛ; Удм. ун-т; Науч. ред. И. В. Тараканов. Ижевск, 1990. 368 с.

Кельмаков В. К. Краткий курс удмуртской диалектологии: Введение. Фонетика. Морфология. Диалектные тексты. Библиография. Ижевск: Изд-во Удм. ун-та, 1998. 386 с.

Насибуллин Р. Ш. Наблюдения над языком красноуфимских удмуртов // О диалектах и говорах южноудмуртского наречия: Сб. статей и материалов / НИИ при Сов. Мин. Удм. АССР. Ижевск, 1978. С. 86–151.

Насибуллин Р. Ш. Диалекты Закамья и Урала I // Материалы по удмуртской диалектологии: Образцы речи / НИИ при Сов. Мин. Удм. АССР. Ижевск, 1981. С. 149–180.

Перевозчикова Т. Г. Нижненьлгинские говоры // Образцы речи удмуртского языка / НИИ при Сов. Мин. Удм. АССР. Ижевск, 1982. С. 73–90.

Тепляшина Т. И. Удмуртский язык: Глазовский диалект. Бесермянский диалект. Слободской диалект. Тыловайский диалект. Шошминский диалект // Вопросы финно-угорского языкознания: К 70-летию со дня рожд. члена-кор. АН СССР Д. В. Бубриха / АН СССР. Ин-т языкозн. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1962. С. 282–304.

Kozmács István. Udmurt nyelvjárási szövegmutatványok I. Középdéli nyelvjáráás // Hajdú Péter 70 éves. Budapest, 1993. 207–219 old.

Munkácsi Bernát. Votják népköltészeti hagyományok. Budapest, 1887.

Munkácsi Bernát. Volksbräuche und Volksdichtung der Wotjaken. Herausgegeben von D. R. Fuchs. Helsinki, 1952.

Wichmann Yrjö. Wotjakische Sprachproben I, II. Helsinki 1893. 1901.